

श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचे पसायदान

संक्षिप्त विवेचन: सौ. आशा बिंदुमाधव जोशी

मूळ पसायदान:

आता विश्वात्मकें देवें । येणे वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषोनिं मज ज्ञावे । पसायदान हें ॥ १ ॥

जें खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो ।
भूतां परस्परे पडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥

दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो ।
जो जे वांछिल तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥

वर्षत सकळ मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूतां ॥ ४ ॥

चलां कल्पतरूंचे आरव । चेतना चिंतामणींचें गाव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥ ५ ॥

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥ ६ ॥

किंबहुना सर्व सुखी । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकी ।
भजि जो आदिपुरुखी । अखंडित ॥ ७ ॥

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें ।
दृष्टादृष्ट विजयें । होआवे जी ॥ ८ ॥

येथ म्हणे श्री विश्वेशराओ । हा होईल दान पसावो ।
येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया जाला ॥ ९ ॥

विवेचनः

ज्ञानियांचे राजे, योगीराज शिरोमणी, गुरुराव, क्रांतदर्शी तत्त्वज्ञ, साधकांचे मायबाप, विठोबाचा प्राणसखा, संतांच्या मांदियाळीचे अग्रणी, वारकरी पंथाचे प्रणेते, प्रतिभासंपन्न कवी, सर्व भक्तांची व बहुजनसमाजाची माऊली अशा अनेक विशेषणांनी गौरवले गेलेले श्री ज्ञानेश्वरमहाराज व त्यांची ज्ञानेश्वरी हे दोन्हीही महाराष्ट्राचे भूषण आहेत. ज्ञानेश्वरी हा महाराष्ट्रशारदेच्या गळ्यातील रत्नजडित बहुमूल्य हार आहे. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी ९ ओव्यांत ज्ञानेश्वरांनी परमेश्वराजवळ जे मागणे मागितले आहे त्यालाच ज्ञानेश्वरांचे पसायदान म्हणतात. पसायदान ही प्रार्थना आहे. "पसाय" हे प्रसाद या शब्दाचे रूप आहे. प्रसाद हा भगवंतांच्या कृपेचे व प्रसन्नतेचे प्रतीक असतो. देणाऱ्याला तो प्रसन्नता व समाधान देत असतोच पण घेणाराही तृप्त आणि संतुष्ट होत असतो. ज्ञानेश्वरांचे पसायदान म्हणजे त्यांनी शब्दरूपाने व कृपारूपाने आपणा सर्वांना दिलेला मोठा प्रसादच आहे. पसायदान ही सर्व विश्वाला आपल्या छायेखाली घेणारी प्रार्थना आहे. मानवी जीवनाला मार्गदर्शक ठरणारी विचारधारा यातून व्यक्त झाली आहे. व्यक्तिगत मानवी जीवन व सामाजिक जीवन अधिकाधिक सुखमय व आनंदमय होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या तत्वांचा यात विचार केला आहे. तो विचार सर्व देशांत व सर्व काळांत सत्य आहे, प्रमाण आहे. यातील मानवी कल्याणाच्या भावना इतक्या उच्च व उदात्त आहेत की सर्व जगाने त्यांचा स्वीकार करावा. अखिल मानव जातीची ती परमेश्वराकडे केलेली प्रार्थना म्हणून मान्य व्हावी एवढी ती व्यापक व श्रेष्ठ आहे. पसायदान इतके व्यापक आहे की सर्व वादांच्या, तर्कांच्या पलीकडे असलेल्या सोज्वळ माणुसकीला ज्ञानेश्वरांच्या प्रतिभेने येथे कवेत घेतले आहे. या प्रार्थनेचे वैशिष्ट्य हे आहे की ती सर्व जात, धर्म, पंथ, व काळ यांच्या पलीकडे गेलेली आहे.

श्रीमद् भगवद्गीतेच्या ७०० श्लोकांवर ज्ञानेश्वरांनी मराठीतून ९००० ओव्यांचे ज्ञानेश्वरीरूपी भाष्य केले, अर्थ उलगडून दाखवणारी टीका लिहिली. तो त्यांचा वाग्यज्ञ होय व ज्ञानयज्ञही. त्यांनी संस्कृतमधील गीता मराठीत आणून सर्वांना सुबोध करून श्रोत्यांशी संवाद साधला आहे. गीतारूपी ज्ञानदान जे भगवंतांनी अर्जुनाला दिले, व्यासांनी शब्दबद्ध करून संस्कृत जाणणाऱ्यांना दिले, ते ज्ञानेश्वरांनी मराठीतून बहुजनसमाजाला सुलभ करून दिले. या १८ अध्यायी वाग्यज्ञाने त्यांच्या समोरील श्रोतृवृंदतर समाधान पावला असेलच पण त्यांच्याही पलीकडे असलेला, चराचर व्यापून उरलेला, अणुपासून अवकाशापर्यंत सर्व ब्रह्मांडाची निर्मिती व नियंत्रण करणारा जो अदृश्य श्रोता ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत आहे तो विश्वात्मक देवही संतुष्ट झाला असला पाहिजे.

**आता विश्वात्मकें देवें । येणे वाग्यज्ञें तोषावें ।
तोषोनिं मज ज्ञावे । पसायदान हें ॥ १ ॥**

आपले गुरू निवृत्तीनाथ यांच्या आज्ञेनुसार गीतेतील ७०० श्लोकांचे ९००० ओव्यांमधे निरूपण पूर्ण झाल्यानंतर आता ज्ञानेश्वरमाऊलींनी आपली मागणी सादर केली आहे. ही मागणी त्यांनी कोणाकडे केली आहे?

विश्वम् आत्मा यस्य सः ॥

विश्व हाच ज्याचा आत्मा आहे त्या विश्वात्मक देवाकडे त्यांनी हे मागणे मागितले आहे. ते रामाकडे, कृष्णाकडे, शंकराकडे, किंवा कुठल्या देवीकडे काहीही मागत नाहीत. कुठल्याही देव-देवतेचे इथे नाव नाही. कुठल्याही धर्माचा वा पंथाचा इथे निर्देश नाही. कुठल्याही प्रतिमेत, नावात, पुराणकथेत, वा धर्मग्रंथात सीमित होणारा हा देव नाही. त्याला कुठल्याही मर्यादा नाहीत. हा स्थलकालातीत, सर्व चराचर व ब्रह्मांडाला व्यापून उरलेला देव आहे.

त्याच्यापेक्षा मोठा देव असणे शक्यच नाही. ज्ञानेश्वरांना वेदवाङ्मयातून, गुरूकृपेतून, व आत्मानुभवातून परमेश्वराचे जे ज्ञान झाले ते त्यांनी "विश्वात्मके देवे" या पदातून व्यक्त केले आहे. येथे ज्ञान व भक्ती एक होऊन विश्वात्मक देवाशी संवाद साधत आहेत. गीतेतील अवघड संस्कृत श्लोकांचे सुबोध सोप्या प्राकृत मराठीतून ओवीरूपाने त्यांनी जे भाष्य केले, अर्थ उलगडून दाखवणारी टीका लिहिली तो ज्ञानेश्वरांचा वाग्यज्ञ होय व ज्ञानयज्ञ होय. वाग्यज्ञ याचा अर्थ वाणीच्या द्वारे केलेला यज्ञ. यज्ञ शब्द "यज" धातूपासून आलेला आहे. "यज"चा अर्थ आहे देवतापूजन, संगतीकरण, व दान. या तिन्ही अर्थानी ज्ञानेश्वरांनी केलेला हा एक यज्ञ आहे. ज्ञानदेवांनी ९००० ओव्यांद्वारे विश्वात्मक देवाची पूजा बांधली आहे. संस्कृतमधील गीताज्ञान मराठीतून सुबोध करून श्रोत्यांशी संवाद साधला आहे. व गीतारूपी ज्ञान जे भगवंतांनी अर्जुनाला दिले, व्यासांनी शब्दबद्ध करून संस्कृत जाणणाऱ्यांना दिले, ते ज्ञानेश्वरांनी बहुजनसमाजाला सहजसुलभ करून दिले. या एका यज्ञाने त्यांनी समोरचे श्रोते, गुरू निवृत्तीनाथ, व ज्ञानेश्वरांना अभिप्रेत असलेला विश्वात्मक देव या सर्वांना संतुष्ट केले. आणि म्हणूनच ज्ञानेश्वर अत्यंत आत्मविश्वासाने त्या विश्वात्मक देवाजवळ पसायदान मागत आहेत.

एवढे मोठे ईश्वरकार्य केल्यानंतर आपल्या स्वतःसाठी मागणे मागायचा अधिकार प्राप्त झाला आहे अशा भावनेतून त्यांनी "मज द्यावे पसायदान हे" असे म्हटले आहे. "मज"ची व्याप्ती एवढ्यापुरतीच आहे. त्यानंतर मात्र "मी"चा लवलेशही नाही. मागण्याचा अधिकार माझा एकाचा, पण मागितले आहे सर्वासाठी. गीतेतल्या ज्ञानप्रवाहात डुंबत असताना त्यांचे "मी", "मला", "माझे" केव्हाच गळून पडले आहेत व ते चराचराशी एकरूप झाले आहेत. जणू पृथ्वीच्या सर्वोच्च शिखरावर उभे राहून ज्ञानेश्वरमहाराज आज असलेल्या व उद्या येणाऱ्या सर्व मानवजातीसाठी उंच आकाशात बाहू उभारून हे वरदान मागत आहेत.

**जें खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो ।
भूतां परस्परे पडो । मैत्र जीवाचें ॥ २ ॥**

ज्ञानेश्वरमाऊली दुसऱ्या ओवीपासून आपले मागणे सुरू करत आहेत. त्यांचे पहिले मागणे आहे खळांची व्यंकटी सांडो, म्हणजेच दुष्टांचा दुष्टपणा जावो. त्यांना प्रथम आठवण झाली खळांची - दुष्टांची, दुर्जनांची. आईला आपल्या दुर्गुणी, वांड मुलाचीच अधिक काळजी असते. तशीच ज्ञानेश्वरमाऊलींना आहे. दुष्टाने दुष्टपणा सोडल्यास तो व इतरही सुखी होतील.

मानवी जीवनात दुःख निर्माण करणारी प्रबळ शक्ती खुद्द माणसाइतकी कुठलीही नाही. निसर्गसुद्धा नाही. आपल्यातील एखादा माणूस स्वार्थ, गर्व, किंवा मत्सरामुळे इतरांच्या जीवनात दुःख निर्माण करतो. त्याला आवरायला बाह्यशक्ती उपयोगी पडत नाहीत. त्याच्यातील दुष्ट प्रवृत्ती नष्ट झाली तरच इतरांना सुखशांती लाभेल. दुर्दैवाने माणसात असा एक वर्ग आहे ज्याला दुसऱ्यांचा छळ करण्यात आसुरी आनंद मिळतो. ज्ञानेश्वर त्या वृत्तीवरच प्रहार करू इच्छितात. ही खलप्रवृत्ती व्यक्ती व समाज पातळीवर अनेक स्वरूपात दिसते. घराघरातील कलह, धर्मांध समाजातील हिंसा, युद्धे, आणि महायुद्धे ही या खलप्रवृत्तीचीच दृश्यरूपे आहेत. ही वृत्ती धार्मिक किंवा सांस्कृतिक आच्छादनाखाली अन्याय, जुलूम करणाऱ्या दुर्जनांच्या मनात आपण सत्कृत्य, धर्मयुद्ध करीत आहोत असा दुराभिमान निर्माण करते. म्हणूनच खळांची व्यंकटी सांडो म्हणजेच दुष्टांचा दुष्टपणा जावो.

केवळ दुष्टपणा संपून चालणार नाही. त्याची जागा सज्जनतेने, सत्कर्माने घेतली पाहिजे. "तया सत्कर्मा रती वाढो". म्हणजेच त्यांची सत्कर्मात गोडी वाढू दे. माणूस प्रवृत्तीविहीन असूच शकत नाही. तो सज्जन असेल किंवा दुर्जन असेल. पूर्णपणे रिकाम्या मनाचा कधीच असणार नाही. म्हणून दुष्टपणा गेल्यावर त्याला सत्कर्मात प्रयत्नपूर्वक गुंतवणे आवश्यक आहे. सत्कर्माची त्याला गोडी लागली पाहिजे. कर्म हा जीवनाचा स्वभाव असल्यामुळे दुष्टपणाची जागा सुजनतेने घ्यायला हवी. नाहीतर रिकामे मन परत दुष्टकृत्याकडे वळण्याचा धोका आहे. एखादे काम मनापासून केले तर ते आनंददायी होते. म्हणून सत्कर्मा "रती" वाढो.

"भूतां परस्परे पडो मैत्र जीवाचे". व्यक्तीला वा समाजाला सुखस्वास्थ्य लाभण्यासाठी परस्परांत मैत्री, स्नेहभाव, आपुलकीचा जिवाळा हवा. ऐहिक सुखसाधनांची संपन्नता कुटुंबातील परस्परप्रेमाशिवाय व्यर्थ आहे. दुःखाची, संकटाची बोच प्रेमळांच्या संगतीत कमी होते. स्नेह्यांच्या संगतीत सुखाची गोडी वाढते. कृष्णार्जुनासारखी निरपेक्ष विशुद्ध मैत्री मित्राचे हित पाहाते. माणसा-माणसामध्ये मित्रभाव राहिला तर द्वेष, मत्सराने निर्माण होणारी दुःखे कमी होतील. बलवान दुर्बलांना मित्र मानील तर तो त्यांचे रक्षण करील, भक्षण करणार नाही. धनवान गरीबांना मित्र समजेल तर तो त्यांना अर्थसाहाय्य करेल, असहाय करणार नाही. खरी मैत्री गरीब-श्रीमंत, लहान-मोठा, असले भेदभाव तोडून टाकते. मात्र मैत्री सज्जनांची असावी, दुर्जनांची नको. सज्जनांच्या मैत्रीतून जगाचा उद्धार होईल. दुर्जनांच्या मैत्रीतून जगाचा विनाशच संभवेल.

हे प्रेमाचे, स्नेहाचे क्षेत्र माणसापुरतेच मर्यादित न राहाता सर्व प्राणिमात्रांपर्यंत पोचले पाहिजे. थोडक्यात "मैत्र" म्हणजे निःस्वार्थी सर्वसमावेशक प्रेम हेच मानवी जीवनाचे, संस्कृतीचे आधारभूत सूत्र आहे - "सबसे ऊंची प्रेमसगाई". म्हणूनच सर्व धर्मांचे तत्त्व आहे - "God is love, and love is God". जगातील संतांनी व प्रेषितांनी वेळोवेळी हाच संदेश जगाला दिला आहे. त्यासाठी कुठलीही शिक्षा - अगदी प्राणार्पणाची सुद्धा - त्यांनी आनंदाने स्वीकारली आहे.

दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो ।
जो जे वांच्छिल तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥

दुरित म्हणजे पाप. दुराचरणातून निर्माण होते ते दुष्टकर्म. तिमिर म्हणजे अंधार. पापाचा अंधार नष्ट व्हावा व विश्वाला स्वधर्मसूर्याचे दर्शन घडून त्या प्रकाशाने विश्व उजळून जावे. येथे रूपक अलंकार आहे. दुरितरूपी अंधार स्वधर्मरूपी सूर्याच्या आगमनाने नष्ट होवो. धर्म म्हणजे हिंदू, मुस्लिम असा अर्थ नाही. धर्म म्हणजे कर्तव्य. प्रत्येकाने वर्णाश्रमानुसार आपल्या वाट्याला आलेले काम अहंकार व फलाशा सोडून करणे हा त्याचा स्वधर्म. उदाहरणार्थ, ब्रह्मचर्याश्रमात विद्यार्थ्याने मन लावून एकाग्रपणे विद्या संपादन करणे. गृहस्थाश्रमात अर्थार्जन करून, उत्तम संतती निर्माण करून, स्वतःचा संसार चांगला करून इतरांना आधाररूप होणे. इत्यादि. ब्राह्मणांनी ज्ञानदानाचे काम मनापासून करणे आणि क्षत्रियांनी सर्वांचे व देशाचे रक्षण प्राण पणाला लावून करणे, ही स्वधर्माची उदाहरणे देता येतील. प्रत्येकाने आपले कर्तव्य निष्ठेने व ईश्वरार्पण बुद्धीने केले तर साऱ्या विश्वातील पापाचे वातावरण नष्ट होईल व सर्व विश्वाला तणावमुक्त जीवनाचा लाभ होईल.

वांच्छिल म्हणजे इच्छा करील. लाहो म्हणजे प्राप्त करो. ज्याला जे हवे आहे ते त्याला मिळो. ही मागणी केवळ माणसांपुरतीच मर्यादित नाही तर सर्व प्राणिमात्रांचा समावेश करणारी आहे. ही अत्यंत उदार मनाची व सर्वाविषयी पराकोटीच्या सद्भावनेने भरलेली मागणी ज्ञानेश्वरमहाराज करतात.

हे ज्ञानेशांचे मागणे वाटते तसे अतिरेकी औदार्याचे किंवा भोंगळपणाचे नाही. हे त्यांचे विधान आधीच्या "खळांची व्यंकटी सांडो ... विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो" या विधानांशी जोडलेले आहे. दुष्टांचा दुष्टपणा नष्ट होऊन त्याला सत्कर्माची आवड लागली आहे, सर्व मानवजात आपापल्या कर्तव्याच्या आणि विश्वबंधुत्वाच्या भावनेने आचरण करित आहे अशी परिस्थिती "जो जे वांच्छिल .." च्याआधी गृहीत धरली आहे. अशा परिस्थितीत कोणाचीही इच्छा अन्यायी किंवा स्वार्थी लोभीपणाची असणार नाही. ती न्याय्य व योग्यच असेल. म्हणून ती पूर्ण होण्यात ज्ञानेश्वरमहाराजांना काहीच प्रत्यवाय नाही.

फलाशा सोडावी म्हणजे माणसांनी घरदार सोडून संन्यासी व्हावे अशी ज्ञानेशांची अपेक्षा नाही. मानवी जीवन अधिकाधिक समृद्ध, क्लेशरहित, व सुखसंपन्न व्हावे हे तर त्यांचे उद्दिष्ट आहे. स्वार्थ निर्मळ असावा, लुबाडणारा नसावा. पापाचा अंधार जाऊन सर्वांना स्वधर्म कळतो आहे असे घडले तर कोणाचीही कोणतीही इच्छा मग ती ऐहिक असो वा आध्यात्मिक, व्यक्तीच्या वा समाजाच्या जीवनात संघर्ष किंवा असंतोष निर्माण करणार नाही.

अशा आदर्श परिस्थितीचे निर्माते आणि प्रसारक जे संतसज्जन असतात त्यांचे वर्णन ज्ञानेशांनी पुढील ओव्यांतून केले आहे. ज्ञानेश्वरांनी केलेले हे सज्जनांचे वर्णन - "ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी" - त्यांच्या प्रतिभेप्रमाणेच अलौकिक आहे.

वर्षत सकळ मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूतां ॥ ४ ॥

वर्षत सकळ मंगळी म्हणजे सर्व मांगल्याचा वर्षाव करणारे. अशा ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी म्हणजेच ईश्वरनिष्ठांचे समूह, अनवरत म्हणजे नित्य, अखंडपणे या जगतात प्राणिमात्रांना भेटत राहोत.

ज्यांच्या अस्तित्वामुळे, सहवासामुळे दुष्टांचा दुष्टपणा जाऊन त्यांना सत्कर्मात - सत्कार्यात गोडी लागते व सगळीकडे मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण होतात; पापाचा अंधःकार जाऊन सर्वांना स्वधर्माचे ज्ञान होते अशा ईश्वरनिष्ठांचे समूह निर्माण होऊन ते अखंडपणे लोकांना भेटत राहोत असे ज्ञानेश्वरमाऊळी मागतात. लोक संतसज्जनांच्या सहवासात वारंवार आले पाहिजेत. संगतीचा परिणाम खूप प्रभावी असतो. जशी संगत तशी बुद्धी. हीन व्यक्तींच्या सहवासात बुद्धीचा न्हास होतो. समानवृत्तीच्या लोकांच्या संगतीत बुद्धी तशीच राहाते. पण श्रेष्ठ, आदरणीय व्यक्तींच्या संगतीने बुद्धी अधिक उन्नत व तेजस्वी बनते. थोडक्यात अज्ञान, प्रमाद, सदोष प्राक्तन यामुळे बिघडलेल्या लोकांना योग्य मार्गाला लावण्याचे कार्य ईश्वरनिष्ठ सत्पुरुष करतात. म्हणूनच ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी वारंवार भेटण्याची आवश्यकता आहे. समाजात बहुसंख्येने ईश्वरनिष्ठ सज्जन निर्माण झाले तरच मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या अनिष्ट प्रवृत्तींचा, स्वार्थ, लोभ, द्वेष, मत्सर, जुलूम, अत्याचार इत्यादी पापजनक अमंगलाचा नाश होईल आणि समाजात शुद्ध, प्रसन्न, स्नेहमय वातावरण निर्माण होईल.

स्वतः श्री ज्ञानेश्वरांनी अशी समकालीन वैष्णवांची मांदियाळी निर्माण केली. ज्ञानदेव, निवृत्तीनाथ, मुक्ताबाई, सोपान, नामदेव, गोरोबा, नरहरी सोनार, सावता माळी, रोहिदास, चोखा मेळा, व जनाबाई, या सर्वांनी समाजात सहिष्णुता व भक्ती वाढवली. सामान्य माणसापर्यंत अध्यात्म नेऊन पोहोचवले व त्याबरोबरच सामान्य जीवन शुद्ध व आनंदमय केले.

"भेटतु भूतां" अशासाठी म्हटले आहे की थोर संत नेहमी एका उच्च पातळीवर वावरत असतात. व लोकांपासून दूर राहणे पसंत करतात. पण तरीसुद्धा या संतांचा व लोकांचा संपर्क न तुटता निरंतर राहायला हवा. संत अलिप्त असले तरी समाजाबद्दल त्यांना कणव असते, तेव्हा अशा संतांनी "विश्व हे मोहरे लावावे" या भावाने लोकांना आपल्या संपर्कात ठेवले तर समाजामध्ये शिरलेल्या दुःखाच्या कारणांचा निरास होऊन समाज योग्य मार्गाने वाटचाल करील. ईश्वरनिष्ठ अशासाठी की सर्वांना जीवनासाठी काही निष्ठांची आवश्यकता असते. या निष्ठा जेव्हा स्थिर, उदात्त, व सत्य तेव्हा जीवनाला योग्य दिशा लाभते. व्यक्तीच्या निष्ठा बदलणाऱ्या असतात. या भौतिक जगात ज्यावर निष्ठा ठेवावी तेच बदलून जाते. पण ईश्वर बदलत नाही. सर्व उच्च, उदात्त, मंगल तत्त्वे ईश्वररूपात मूर्त होतात. नास्तिक माणसालाही प्राणिमात्रांचे सुख, सत्य, ज्ञान, व आनंद ही अंतिम मूल्ये मानावीच लागतात. तत्त्वज्ञान असे सांगते की हेच ईश्वराचे अविकारी, स्थिर, एकसंध असे स्वरूप आहे. अशा सत्य, स्थिर, आनंदमयी परमतत्त्वावर ज्याची अविचल निष्ठा आहे तोच खरा ईश्वरनिष्ठ. म्हणूनच लोकांचे जीवन उजळून निघण्यासाठी मंगलाचा वर्षाव करणाऱ्या ईश्वरनिष्ठांचा समुदाय लोकांना सतत भेटत राहो असे ज्ञानेश म्हणतात.

चलां कल्पतरूंचे आरव । चेतना चिंतामणींचें गाव ।
बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ॥ ५ ॥

आधीच्या ओव्यांमधे ईश्वरनिष्ठ सज्जन सर्वसामान्यांना अखंडितपणे भेटणे किती गरजेचे आहे हे सूचित केल्यानंतर पुढील दोन ओव्यांमधे ज्ञानेश्वरमाऊली या ईश्वरनिष्ठांचे अलौकिक माहात्म्य सांगत आहेत, त्यांचे गुणवर्णन करत आहेत.

ईश्वरनिष्ठ संतसज्जन हा श्री ज्ञानेश्वरांचा आवडीचा व आदराचा विषय आहे. त्यांचे वर्णन करताना माऊलींची प्रतिभा एक वेगळीच उंची गाठते. त्यासाठी त्यांनी रूपक अलंकाराचा उपयोग केला आहे. दोन गोष्टीतील साधर्म्य दाखवण्यासाठी रूपक अलंकार वापरला जातो. ज्याची तुलना करायची ते "उपमेय", ज्याच्याशी तुलना करायची ते "उपमान". या ओवीमधे ईश्वरनिष्ठ उपमेय व कल्पतरू, चिंतामणी, व अमृत (पीयूष) या गोष्टी उपमान आहेत. उपमेय व उपमान यांच्यामधे नुसतेच साम्य दाखवून माऊली थांबत नाहीत तर उपमेय हे उपमानापेक्षा अधिक उत्तम आहेत असे ते सांगत आहेत. हा "अधिक रूपक" अलंकार आहे.

चला - चालणारे, आरव - उद्यान किंवा बगीचे, अर्णव - समुद्र, पीयूष - अमृत हे अर्थ लक्षात ठेवून आपण पुढे जाऊया. कल्पवृक्ष हा क्षीरसागरातून निघालेल्या १४ रत्नांपैकी एक रत्न आहे. कल्पवृक्षाच्या छायेत बसले की माणसाच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात असे म्हटले जाते. परंतु कल्पवृक्ष हा एका ठिकाणी स्थिर आहे. उलट संत हे चालते बोलते कल्पवृक्षांचे बगीचे आहेत. ते तुमच्या चांगल्या व योग्य इच्छाच पूर्ण करतात. चिंतामणी हे रत्न सुद्धा तुमच्या मनातील इच्छा पूर्ण करते. पण चिंतामणी हा देखील एक दगड आहे व अचेतन आहे. कल्पवृक्ष व चिंतामणी माणसाच्या इच्छा पूर्ण करतात. परंतु त्या इच्छा योग्य की अयोग्य हे ते जाणत नाहीत. या इच्छा माणसाच्या कल्याणाच्या असतीलच असे नाही. किंबहुना "मिडासच्या सुवर्णस्पर्शा" प्रमाणे त्या इच्छा पश्चात्ताप निर्माण करणाऱ्या ऐहिक इच्छाच असतात. पण संत तुमच्या हिताच्या दृष्टीने, कल्याणाच्या दृष्टीने योग्य इच्छाच पूर्ण करतात. समुद्र हा विशाल आहे पण खारट आहे, व तो बोलू शकत नाही. परंतु संत हे अमृताचे चालतेबोलते असे समुद्र आहेत.

थोडक्यात ईश्वरनिष्ठ संत हे चालतेबोलते कल्पवृक्षांचे बगीचे आहेत. तुमच्या योग्य इच्छा पूर्ण करून तुम्हाला चिंतामुक्त करणारी चिंतामणीची गावे आहेत व अमृतमय वाणीने तुम्हाला बोध करून ईश्वरभक्तीकडे वळवून तुमचे परमकल्याण करणारे महात्मे आहेत.

चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।
ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥ ६ ॥

मागील ओवीमधे ज्ञानेश्वरमाऊलींनी संतांची तुलना कल्पवृक्ष, चिंतामणी, आणि अमृताचे समुद्र यांच्याशी करून त्यांच्यापेक्षा ईश्वरनिष्ठ कसे श्रेष्ठ आहेत हे दाखवले आहे. आता ६ व्या ओवीमधे तेच "अधिक रूपक" पुढे वापरले आहे. आता उपमाने आहेत चंद्र आणि सूर्य. चंद्र हा आपल्या शांत व सुखद प्रकाशासाठी प्रसिद्ध आहे. ईश्वरनिष्ठही त्याच्यासारखेच शांत व शीतल आहेत. ज्ञानेश्वरीमधे ज्ञानेश्वरमहाराजांनी जागोजागी चंद्राची महती गायली आहे. "तेज परी शीतल शशांकाचे". हलाहल विषाचा दाह कमी करणारा श्री शंकरांनी शिरी धारण केलेला, आपल्या दर्शनाने सागराला भरती आणणारा, चंद्रकांत मण्याला आपल्या किरणांनी पाझरायला लावणारा, रात्रीच्या कमळांना फुलवणारा, असा हा सुखद शीतल चंद्र चकोराच्या पिलांना आपल्या किरणांचा चारा भरवून पोसतो. औषधी वनस्पतींना तो रस पुरवतो. कवींनी तर या चंद्राला प्रेमी युगुलांचा सखा बनवून त्याच्या भोवती एक रोमांचक वलय निर्माण केले आहे. "चौदहवी का चांद" हिंदी कवींना वेडे करतो आणि "तोच चंद्र नभात" असे म्हणून मराठी कवी विरहाचे दुःख वाढवतात. असा हा बहुगुणी चंद्र शीतल, सुखद, जीवनदायी, व प्रेम निर्माण करणारा आहे. पण या चंद्राला डाग आहेत. त्याच्याभोवती लांछनाचे कृष्णवलय आहे. चंद्र हा स्वतः कामी व दुसऱ्यांचा काम वाढवणारा आहे. त्याला कला असल्यामुळे फक्त पौर्णिमेला तो पूर्ण निरोगी असतो व सूर्याचा प्रकाश घेऊन प्रकाशतो. म्हणजे स्वयंप्रकाशी नाही. याउलट संत निरंतर शुद्ध, चारित्र्यवान, निर्मळ, व आत्मनिर्भर आहेत. म्हणजेच ते अलांछन चंद्रमे आहेत.

सूर्याचे तेज व मानवी जीवनातील त्याचे महत्त्व अवर्णनीय आहे. पृथ्वीवरील सर्व व्यवहार त्याच्या उगवण्याने सुरू होतात. सर्व प्राणिमात्रांचा तो जीवनदाताच आहे. तो कर्तव्यदक्ष व निर्लेप आहे. त्याच्या तेजाने इतरांना रूप येते. संत हे असेच तेजस्वी, आत्मनिर्भर, व अलिप्त आहेत. सूर्यासारखेच ज्ञानाचा प्रकाश देणारे व मानवी जीवन उजळून टाकणारे आहेत. पण सूर्याचे माध्यान्हीचे तेज दाहक व भाजून काढणारे आहे. संत मात्र सूर्यासारखे तेजस्वी असूनसुद्धा शीतल आहेत. थोडक्यात संतसज्जन हे अलांछन चंद्रमे व तापहीन सूर्य असून ते सर्वांचे हितकर्ते आहेत.

माऊलींची अजून एक मागणी या ओवीत आहे. असे हे संतसज्जन लोकांना आपले वाटायला हवेत, त्यांच्याबद्दल आत्मीयता वाटायला पाहिजे, व आपल्या जिवलगंसारखी संतांशी जवळीकपण त्यांनी करायला हवी. त्यांच्याशी संवाद साधायला हवा. संतांविषयी अशी आत्मीयता वाटली तरच ते सर्वांचे उद्धारक ठरतील.

किंबहुना सर्वसुखी । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकी ।
भजि जो आदिपुरुखी । अखंडित ॥ ७ ॥

निष्कलंक व शीतल चंद्रासारखे, माध्यान्हीच्या सूर्यासारखे ज्ञानप्रकाश देणारे (पण प्रखर ऊनरहित) असे संत-सज्जन लोकांचे सोयरे म्हणजे हित पाहाणारे जवळचे आत्मीय होवोत. ही मागणी केल्यानंतर ज्ञानेश्वरमाऊलींच्या लक्षात येते की या सर्व फुटकळ मागण्यांची यादी वाढवण्यापेक्षा अशी एकच मागणी करावी म्हणजे सर्व मानवजात कायमची सर्वसुखी होईल. या सर्व अनेक मागण्यांपेक्षा (किंबहुना) "हे परमेश्वरा अधिक काय मागायचे, सर्व मागण्यांचे सार तेच मला द्या म्हणजे झाले". त्रिभुवनातील सर्व लोकांनी सुखाने पूर्ण व्हावे आणि सतत परमात्म्याची भक्ती करावी, हाच वर सर्वात्मका देवा तुम्ही मला द्या. संपत्ती, सत्ता अशी साधने मागण्यापेक्षा सुख हे साध्यच द्या अशी ज्ञानदेवांची सारभूत मागणी आहे.

या ओवीतील "सर्वसुखी" हा दुसरा शब्द फार महत्वाचा आहे. सुख ही सर्वांचीच आवडती मागणी आहे, व ते साहजिक आहे. पण आपली नेहमीची सुखाची अपेक्षा ऐहिक इंद्रियजन्य सुखाची असते. सुख किंवा आनंद हा आत्म्याचाच भाव आहे. पण आत्म्याला अपेक्षित सुख हे ऐहिक नसते. ऐहिक सुखात खूप त्रुटी असतात. एकतर ते चिरकाल टिकणारे नसते. कितीही भोगले तरी त्याच्याने तृप्ती होत नाही. आणि कधी कधी त्याचा वीटही येतो. पुष्कळवेळा ते बाह्य परिस्थितीवर अवलंबून असते. दात असले तर चण्याचे सुख घेता येते. वृद्धत्वात बरीचशी सुखे भोग्य राहात नाहीत. या सर्व त्रुटींपासून मुक्त असेल तेच सर्वार्थाने सर्वसुख. सुखस्वरूपाचे व सुखसाधनाचे अज्ञान यामुळे जीवाला पूर्ण सुखाची प्राप्ती होत नाही.

आत्मा हा स्वतःच सुखरूप आहे, आनंदस्वरूप आहे. त्याला सुखाचीही इच्छा असते. आत्म्याचे खरे स्वरूप म्हणजे आत्म्याचे भगवद्‌रूप याची जाण हे पूर्ण सुख आहे. ज्ञानेश्वरमाऊलींनी "सर्वसुख" हा द्वयर्थी शब्द वापरला आहे. सर्व हे विष्णूचे एक नाव आहे असा विष्णूसहस्रनामात उल्लेख आहे (श्लोक क्र. १७). म्हणजे सर्वसुखच मुळी परमेश्वरस्वरूप आहे. ज्याला हे ज्ञान झाले तो सर्वसुखी. या सर्वसुखाचे पूर्णत्व तिन्ही लोकी त्यांना लाभावे ही माऊलींची प्रार्थना. "तिही लोकी" मधे माऊलींनी दुहेरी अर्थ योजला आहे. तिही म्हणजे तिन्ही, तसेच जुन्या मराठीनुसार "ते" या सर्वनामाचे तृतीयेचे रूप "तिही" असे होते. त्यामुळे हे पूर्णसुख त्या लोकांनी अनुभवावे असा अर्थ होतो. आत्मा हे भगवंताचेच रूप आहे. व त्या जाणीवेच्या सुखाचा पूर्ण अनुभव त्यांना मिळावा व त्या आदिपुरुषाची, भगवंताची भक्ती त्यांनी अखंड करावी म्हणजे त्यांना दुसरी कोणतीही इच्छा करण्याचे प्रयोजनच राहाणार नाही. ज्ञानेश्वरीच्या सुरूवातीस वंदिलेला "आदि" (ओम नमोजी आद्या) आणि पसायदानाच्या सुरूवातीस आवाहन केलेला "विश्वात्मक देव" एकच आहे. भक्ताचे व त्याचे तादात्म्य जाणवल्यानंतर त्या जाणीवेत राहाणे ही त्याची भक्ती व हेच पूर्ण सुख. इथे भेदभावच संपतो. अशा भक्तीने माणसाचे अंतःकरण भरून गेले तर ती व्यक्ती स्वानंदसाम्राज्याची चक्रवर्ती तर होईलच पण समाजात ज्ञानदेवांना अपेक्षित असलेले सर्व चांगले बदल स्थिरावतील. व शुद्ध आनंदाची प्राप्ती करून देणारी भक्ती जीवनाचे योग्य अधिष्ठान होऊन राहिल. म्हणून ज्ञानेश्वरांनी ही भक्तीची सर्वश्रेष्ठ मागणी केली आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इयें ।
दृष्टादृष्ट विजयें । होआवे जी ॥ ८ ॥

गेल्या ओवीत सुरूवातीस आपणास प्रश्न पडला होता की "जो जे वांछील तो ते लाहो" अशा मागणीनंतर आता सर्वसुखाची मागणी कशासाठी? त्यावेळी आपण इच्छा व सुख यांच्यातील फरक स्पष्ट करून त्याचे निराकरण केले होते. आता या ओवीच्या सुरूवातीस अशीच शंका मनात निर्माण होईल की सर्वोत्तम सर्वसुखाची मागणी केल्यानंतर आता हे ग्रंथोपजीविये कोण राहिले? सर्वासाठी सर्वसुखाची मागणी केल्यानंतर श्री ज्ञानेश्वरमाऊलींच्या लक्षात आले असावे की आपला एक भक्तवर्ग राहून गेला आहे. गीता ज्ञानेश्वरी ग्रंथांचा सर्वसामान्यांपर्यंत वावर पोहोचवणारा, त्यांच्या अभ्यासाचा प्रचार आणि प्रसार करणारा वर्ग जरी उदरनिर्वाहासाठी हे काम करत असला तरी तो एक सत्कार्य, संतकार्यच करीत आहे. त्यामध्ये ग्रंथांचे प्रकाशक, प्रचारक, कार्यकर्ते, धर्मग्रंथांवर समीक्षा लिहिणारे लेखक, सुश्राव्य संगीताच्या साहाय्याने तळागाळापर्यंत या धर्मग्रंथांची महती पोहोचवणारे प्रवचनकार, कीर्तनकार, भाष्यकार, भजनमंडळी हे सर्वजण आपापल्या परीने सेवाकार्य करीत असतात. जरी हे लोक आपले कार्य उदरनिर्वाहासाठी करत असले तरी दृष्ट - म्हणजे दृष्टीच्या आवाक्यातील किंवा ऐहिक - आणि अदृष्ट - म्हणजे दृष्टीच्या पलीकडील किंवा पारलौकिक - या दोन्ही लोकी त्यांनी यशस्वी व्हावे.

अर्थात एवढ्या मर्यादित अर्थाने ज्ञानेश्वरमाऊलींचे हे मागणे घ्यायचे नाही. माऊलींना अभिप्रेत असलेला अर्थ अधिक व्यापक आहे. या ग्रंथांना अनुसरून जीवन व्यतीत करणारे जे संत महात्मे आहेत त्यांनी दृष्टादृष्ट लोकांत विजयी व्हावे. ऐहिक जीवनात ते यशस्वी व्हावेत म्हणजे सर्व भोगांवर त्यांनी विजय मिळवावा, व पारलौकिक जीवनातही त्यांना त्यांची ईश्वरप्राप्ती व्हावी अशी निष्ठा उदरनिर्वाह करणाऱ्यांची सुद्धा असली पाहिजे.

येथे ग्रंथ म्हणजे गीता आणि ज्ञानेश्वरी हेच त्यांना अभिप्रेत आहेत. जीवनाचे समग्र आणि सत्य स्वरूप ज्यामुळे कळू शकते असे अध्यात्मज्ञान भगवंतांनी वेद-उपनिषदांचे मंथन करून गीतारूपात जगाला दिले. पण काळाच्या ओघात संस्कृत भाषेतील गीताज्ञान सामान्य लोकांपर्यंत पोचणे कठीण झाले. ते ज्ञान ज्ञानेश्वरांनी परिचित उपमादृष्टांतांच्या द्वारे, सुलभ सोप्या भाषेत लोकांना कळेल अशा तत्कालीन मराठी भाषेत उपलब्ध करून दिले. तीच ही ज्ञानेश्वरी - भावार्थदीपिका. पुढील सर्व संत-वाङ्मयाला ज्ञानेश्वरी प्रेरणा व आधारभूत ठरली आहे. "अध्यात्मविद्येचे दाविलेस रूप । चैतन्याचा दीप उजळिला ॥" या शब्दात श्री नामदेवमहाराजांनी माऊलींचे हे ऋण मान्य केले आहे.

या ओवीबरोबर श्री ज्ञानेश्वरमाऊलींचे मागणे संपते आहे. आता या मागणीला विश्वरूप भगवान काय प्रतिसाद देतो ते आपण पुढील ओवीत पाहूया.

येथ म्हणे श्री विश्वेशराओ । हा होईल दान पसावो ।
येणें वरें ज्ञानदेवो । सुखिया जाला ॥ ९ ॥

भगवंत भक्ताचा परमनिधान असतो. पण भक्तीही भगवंताचा अतिशय लाडका असतो. हे नवल असले तरी अगदी सत्य आहे. गीतेत भगवंतांनी स्वतःच हे जाहीर केले आहे. बाराव्या अध्यायात ते म्हणतातच -

भक्तास्तेतीव मे प्रियाः ।

भगवंत भक्ताचे किती लाड करतो हे अनेक उदाहरणे सांगून जातात. पुंडलिकासाठी अष्टावीस युगे विटेवर उभा राहिलेला विठ्ठल, लाडक्या नामदेवाच्या हट्टासाठी त्याच्या हातून नैवेद्य खाणारा विठ्ठूराया, जनाबाईचे दळण दळून देणारा विठोबा, दामाजीचे कर्ज फेडण्यासाठी दरबारात स्वतः मोहोरा घेऊन येणारा विठ्ठू महार, एकनाथांच्या घरी पाणी भरणारा श्रीखंड्या, संकोचाने गरीबी लपवणाऱ्या सुदाम्याची सर्व नगरीच सोन्याची करणारा सखा हरी. एक ना दोन अनंत हस्ते भक्तावर प्रेमाची बरसात करणारा भगवंत. महान भक्त श्री ज्ञानदेव यांनी मागणी केल्यानंतर भगवंतांचे उत्तर तत्काल त्यांच्या अंतःकरणात आले, "वत्सा, तुझा दान पसावो तुला दिला". त्याचवेळी समोर बसलेले भगवंतरूपी सद्गुरू उद्गारले, "ज्ञानोबा, तुझा प्रस्ताव मान्य झाला आहे". त्याचवेळी माऊलींच्या भोवती बसलेला हजारांचा श्रोतृवृंद आनंदाने गजर करू लागला. सारा आसमंत हर्षभरित होऊन माऊलींना अभिनंदन देऊ लागला. या वरदानाने आनंदित झालेले ज्ञानदेव "सुखिया झाला" म्हणजेच संतुष्ट झाले, सुखावले. एवढा उदात्त, उत्तुंग पातळीवर पोहोचलेला हा सर्वकष आनंद, भक्तीची चरमसीमा, इथेच माऊलींचे पसायदान संपते आहे. केवढा सुरेख समर्पक शेवट.

लौकिकार्थाने पसायदान इथे संपते. पण काही ज्ञानदेवभक्त आणखी एका ओवीचा समावेश करतात. ती खालीलप्रमाणे:

भरोनि सद्भावाची अंजुळी । मिया ओविया फुले मोकळी ।
अर्पिली अंग्रि युगुली । विश्वरूपाच्या ॥

ज्ञानेश्वरमाऊलींचे परमभक्त पावसचे परमपूज्य स्वामी स्वरूपानंद व त्यांचा संप्रदाय पसायदानाच्या शेवटी या ओवीचा समावेश करतात, व मगच पसायदान संपवतात. त्यांच्या श्री ज्ञानेश्वरी नित्यपाठ या छोट्या पुस्तिकेत त्यांनी या ओवीचा समावेश करूनच पसायदानाचा व या पुस्तिकेचा समारोप केला आहे. मूळ ज्ञानेश्वरीमध्ये ही ओवी ११ वा अध्याय श्री विश्वरूपदर्शनयोग याच्या शेवटी आली आहे. एकंदर पसायदानाचा समारोप करून श्री ज्ञानेश्वरमाऊलींचा विनम्र भाव व्यक्त करणारी असल्याने ही ओवी या ठिकाणी अगदी समर्पक वाटते. या ओवीत श्री ज्ञानेश्वरमाऊली म्हणतात, "सद्भावरूपी ओव्या - फुलांची ओंजळ भरून मी ती विश्वरूपाच्या चरणयुगुलावर मोकळी करून वाहिली आहे".

आपल्या ओव्यांना ज्ञानेश्वरमाऊली फुलांची उपमा देतात. व ही ओव्यारूपी फुलांची ओंजळ ते विश्वरूप परमेश्वराच्या चरणांवर अर्पण करतात, अशी ही कल्पना आहे.

विश्वरूप ही कल्पना विश्वरूपदर्शन या अध्यायाच्या अखेरीस मिळतीजुळती आहे. व ही ओवीही नेमकी त्याच अध्यायाच्या अखेरीस आल्यामुळे स्वामी स्वरूपानंदांना एकदम समर्पक वाटली. कल्पना समान व विनम्रताही तशीच त्यामुळे ही ओवी अलगद उचलून इथे आणली आहे. एका कवी हृदयाची दुसऱ्या महान कवीला ही आदरांजलीच आहे.

श्री ज्ञानेश्वरांचे पसायदान ही सर्वार्थाने एक अलौकिक प्रार्थना आहे. परमेश्वराजवळ अनेकांनी प्रार्थना केल्या आहेत. पण इतकी सर्वसमावेशक, सर्वांच्या कल्याणाने भरलेली, धर्म, देश, काल या सर्वांच्या अतीत अशी ही प्रार्थना अनुपमेयच आहे. आपण मराठी भाषिकांनी या सर्वांगपरिपूर्ण वाङ्मयलेण्यासाठी श्री ज्ञानेश्वरमाऊलींचे सदैव ऋणी राहिले पाहिजे.

०००००-----०००००

आपल्या प्रतिक्रिया/सूचना कळवा:

Phone: 020-25881194, 98811-49755

Email: joshi.bindumadhav@gmail.com